

Ανάπτυξη, περιβάλλον, εξουσία:

Σχέσεις και επιπτώσεις

ΗΛΙΑΣ Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πρακτικές, προβλήματα, αντιθέσεις

ΕΙΝΑΙ γνωστό ότι, από τους πρώτους, που γνωστοποίησαν δημόσια τις αρνητικές επιπτώσεις του κυρίαρχου προτύπου ανάπτυξης και κατανάλωσης στο περιβάλλον και τη ζωή των ανθρώπων και αντιτάχθηκαν σε αυτό, ήταν ορισμένοι επιστημονικοί κύκλοι, που λόγω κυρίως της φύσης του γνωστικού τους αντικειμένου και του πεδίου έρευνάς τους ευαισθητοποιήθηκαν έγκαιρα απέναντι στα προβλήματα αυτά και στήριξαν ενεργητικά τα πρώτα οικολογικά κινήματα παρέμβασης, που δημιούργησαν ορισμένα κοινωνικά στρώματα και ομάδες.

Ιδιαίτερα από τη Διάσκεψη της Στοκχόλμης για το περιβάλλον (Ιούνιος 1972) συγκεντρώνονται δεδομένα τα οποία πιστοποιούν την εξάντληση των φυσικών πόρων, τη συσσώρευση απόβλητων, την επιδείνωση των κλιματολογικών συνθηκών¹ καθώς και για τις επιπτώσεις τους στην υγεία και τη ζωή των ανθρώπων. Τα προβλήματα και οι επιπτώσεις αυτές, όπως εύκολα διαπιστώνεται, συνδέονται άμεσα με τον τρόπο παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης, που επικρατούν στο σημερινό διεθνοποιημένο κόσμο μας. Το γεγονός αυτό προσδιορίζει, αντίστοιχα και τις ευθύνες, που έχουν κυρίως, οι εξελεγμένες κεφαλαιοκρατικά χώρες σε ό,τι αφορά την επιδείνωση του περιβάλλοντος και των συνθηκών ζωής του ανθρώπου. Επιδείνωση η οποία, αν δεν ληφθούν επείγοντως ορισμένα μέτρα προστασίας της φύσης, υπάρχει κίνδυνος να καταστεί μη αντιστρέψιμη.

Το ζήτημα, όμως, αυτό παρουσιάζει πρόσθετες δυσκολίες στην αντιμετώπισή του επειδή συνδέεται άμεσα με τον τρόπο και τη μορφή με την οποία πραγματοποιείται στη δυναμική του ιστορικού γίνεσθαι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Σχέση η οποία εξαρτάται, με τη σειρά της, από τον τρόπο παραγωγής και διανομής του πλούτου που αναδεικνύεται, κάθε φορά, ως κυρίαρχος στην κοινωνική διαδικασία. Από ποιο σημείο, όμως, και πέρα μπορεί να γίνεται λόγος στην ιστορική αυτή διαδικασία για σοβαρή αλλοίωση, ή και καταστροφή, της φύσης; Αναμφίβολα, ορόσημο στη διαδικασία αυτή, αποτελεί η *βιομηχανική επανάσταση*².

Η βιομηχανική επανάσταση σταθεροποιώντας και καθιστών-

τας κυρίαρχον έναν τρόπον παραγωγής που εδράζεται στον αποχωρισμό του άμεσου παραγωγού από τους όρους και τα μέσα παραγωγής, στη γενίκευση των εμπορευματικών και χρηματιστικών σχέσεων, καθώς και στη μεγιστοποίηση του κέρδους, στόχευση που καταλήγει στη συσσώρευση για τη συσσώρευση, συντέινει στην καθιέρωση προτύπων ανάπτυξης και κατανάλωσης τα οποία οδήγησαν σε καθολικό αδιέξοδο τις σχέσεις του ανθρώπου με τη φύση λόγω της κατακτητικής και αρπακτικής διάθεσης και στάσης, που τα πρότυπα αυτά καλλιεργούν και καθιερώνουν³. Συνεπώς γίνεται φανερόν ότι η λήψη ουσιαστικών μέτρων προστασίας της φύσης και του περιβάλλοντος συνεπάγεται ριζικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής, οργάνωσης και ζωής των σημερινών κοινωνιών. Η διαπίστωση αυτή συντείνει στο να γίνονται κατανοητές οι μεγάλες δυσκολίες που αναφύονται όταν καταβάλλονται προσπάθειες ριζικής αντιμετώπισης των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση εξαιτίας των θιγόμενων συμφερόντων και συνηθειών.

Τα πενιχρά αποτελέσματα της Διάσκεψης του Ρίο ντε Ιανέιρο για την ανάπτυξη και το περιβάλλον ήρθαν να επιβεβαιώσουν για μια ακόμη φορά τις εκτιμήσεις αυτές. Υπενθυμίζεται σχετικά ότι αν και θίχτηκαν ζωτικά προβλήματα όπως εκείνα των υδάτων, των δασών, της διάβρωσης του εδάφους, της ενέργειας, της βιοποικιλότητας, του κλίματος και της καταστροφής του Αμαζονίου, όχι μόνο δεν πάρθηκε κανένα ουσιαστικό μέτρο, αλλά δεν έγινε και καμία βαθύτερη αναφορά στις μονιμότερες αιτίες στις οποίες οφείλεται η καταστροφή της φύσης και η σοβαρή επιδείνωση του περιβάλλοντος⁴.

Επιβεβαιώνεται, συνεπώς, ότι τα ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος και ειδικότερα το ζήτημα της σχέσης ανάπτυξης-περιβάλλοντος, ή γενικότερα των σχέσεων κοινωνίας-φύσης, εκτός από την τεχνική τους διάσταση και τους περιορισμούς της, είναι πρωταρχικά θέμα κοινωνικοπολιτικών επιλογών και προτεραιοτήτων, έτσι, όπως αυτές προσδιορίζονται κάθε φορά από τη δυναμική και τους συσχετισμούς, που διαμορφώνουν οι κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις και ανταγωνισμοί. Η αποκατάσταση, δηλαδή, ομαλών σχέσεων

ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση, πολύ δε περισσότερο η δημιουργία μιας νέας ισορροπημένης σχέσης μεταξύ τους, προϋποθέτει επιλογές και προτεραιότητες που θίγουν άμεσα το κυρίαρχο πρότυπο ανάπτυξης, τις διεθνείς πολιτικοοικονομικές σχέσεις όπως και τους φορείς έκφρασής τους⁵.

Από την άποψη αυτή δεν είναι ασφαλώς τυχαία η αντίθεση, κατά τη Συνδιάσκεψη του Ρίο, του προέδρου των Η.Π.Α. Τζωρτζ Μπους στη λήψη ορισμένων στοιχειωδών μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος, γιατί, όπως τόνισε ο ίδιος δίχως πολλές περιστροφές, κάτι τέτοιο θα είχε άμεσες συνέπειες στα συμφέροντα των Η.Π.Α. και στις διαμορφωμένες καταναλωτικές συνήθειες του αμερικανικού λαού...

Σε ό,τι αφορά, άλλωστε, την κοινωνικοοικονομική και πολιτική διάσταση των περιβαλλοντολογικών μέτρων και επιλογών καθώς και της υφιστάμενης σχέσης ανάμεσα στις πολιτικές ανάπτυξης και τις πολιτικές προστασίας, ή μη, του περιβάλλοντος δεν χρειάζεται να πάμε πολύ μακριά. Η ελληνική περίπτωση προσφέρει πολυάριθμα χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ρόλο τον οποίο διαδραματίζει η γη και η οικοδομή στη λειτουργία και την αναπαραγωγή του τρόπου ανάπτυξης και ζωής, που έχει διαμορφωθεί στη χώρα μας⁶. Οι επιλογές, οι πολιτικοί χειρισμοί, οι πρακτικές και τα μέτρα τα οποία αποφασίζονται και εφαρμόζονται κατά καιρούς δεν οδηγούν, σε τελευταία ανάλυση, παρά στην *παραχώρηση οικονομικού πλεονάσματος*⁷

στους ιδιοκτήτες γης όπως και σε άτομα που ασχολούνται εργολαβικά με την οικοδομή και τις κατασκευές με αντάλλαγμα την κοινωνική και πολιτική στήριξη των εκάστοτε διαχειριστών της εξουσίας. Είναι γνωστοί, πλέον, οι τρόποι, οι μηχανισμοί και τα μέσα με τα οποία εντάσσονται στο κυρίαρχο πλέγμα εξουσίας ευρύτατα κοινωνικά στρώματα τα οποία επωφελούνται από τα μέτρα και τις πολιτικές αυτές. Τα μέτρα και οι πολιτικές αυτές επικεντρώνονται στο σύστημα αντιπαροχής, και ειδικότερα στους υψηλούς συντελεστές δόμησης και τη φοροδιαφυγή των ιδιοκτητών που το σύστημα αυτό συνεπάγεται⁸, στις εντάξεις αυθαιρέτων στο σχέδιο παραμονές συνήθως εκλογών, στις καταπατήσεις δημοσίων εκτάσεων, στην καταστροφή των δασών για οικιστική χρήση, στην ανοχή της εκτεταμένης φοροδιαφυγής στον τομέα της οικοδομής και των κατασκευών, στις συνεχείς υπαναχωρήσεις σχετικά με τη φορολόγηση της αστικής γης κ.ά.⁹

Άμεση συνέπεια της πολιτικής και πρακτικής αυτής είναι η σοβαρή, και ίσως μη αντιστρέψιμη πια, καταστροφή του περιβάλλοντος στον ελλαδικό χώρο και ειδικότερα στην περιο-

χή της Αττικής, όπου η ζωή έχει καταστεί ανυπόφορη και απάνθρωπη στο μεγαλύτερό της τμήμα. Οι συνεχείς και συστηματικές πυρκαγιές μεγάλων δασικών εκτάσεων επιβιβάζουν διαρκώς την επικινδυνότητα και τον ολέθριο χαρακτήρα των πολιτικών και πρακτικών αυτών. Οι πολιτικές και πρακτικές αυτές με το να επιτρέπουν σε κύκλους και κοινωνικές ομάδες που έχουν επενδεδυμένα συμφέροντα στη γη και την κατοικία να δρουν ουσιαστικά ανενόχλητα, συντείνουν στην ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας του ελλαδικού χώρου εκθέτοντας τους κατοίκους του σε ανυπολόγιστους κινδύνους. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο, ότι η χώρα μας αν και προχωρεί, λίγο-πολύ, ικανοποιητικά στην εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου παρουσιάζει *ανησυχητικές κα-*

θυστερήσεις στον τομέα του περιβάλλοντος όπως επίσης και στους τομείς της άμεσης φορολογίας (αντίθετα στον τομέα της έμμεσης φορολογίας η συμμόρφωσή μας ήταν πλήρης...), της απασχόλησης, της κοινωνικής πολιτικής, του ανταγωνισμού και της ενέργειας¹⁰.

Από τις διαπιστώσεις, που προηγήθηκαν συνάγεται, αφενός η στενή σχέση εξουσίας, ανάπτυξης και περιβάλλοντος και, αφετέρου, η καθοριστική επίδραση την οποία ασκούν στο τελευταίο οι επιλογές

και οι πρακτικές, που γίνονται στον τομέα της οικονομίας και της πολιτικής. Ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες που υπάρχουν στις επί μέρους χώρες και περιοχές, η σοβαρή επιδείνωση του περιβάλλοντος και, κυρίως, η κρίση στις σχέσεις άνθρωπου-φύσης οφείλονται στο χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής και διανομής του πλούτου που επικρατεί και ο οποίος με το να εξαρτάται από τη λογική και τους μηχανισμούς του κέρδους και της ανταγωνιστικής αγοράς, οδηγεί σε καταστάσεις κυριαρχίας και υποταγής τόσο στους κόλπους της κοινωνίας όσο και στις σχέσεις της κοινωνίας με τη φύση.

Το πρόβλημα, συνεπώς, της αποκατάστασης ομαλών σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση συνδέεται πρωταρχικά με την ικανότητα της κοινωνίας να υπερβαίνει το κυρίαρχο πρότυπο ανάπτυξης και κατανάλωσης όπως και τον κυρίαρχο τρόπο οργάνωσης της εξουσίας, που διασφαλίζει την επικράτηση, τη λειτουργία και την αναπαραγωγή¹¹ του πρότυπου αυτού. Έτσι η υπέρβαση της σημερινής κοινωνικής και περιβαλλοντικής κρίσης απαιτεί τη μετάβαση σε

μορφές πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, που να αποτρέπουν σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας τόσο μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης όσο και ανάμεσα στους ανθρώπους.

Η υπέρβαση αυτή για να είναι αποτελεσματική επιβάλλεται να οδηγήσει στην καθιέρωση νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής και διανομής του πλούτου, οι οποίες θα βασίζονται, αφενός, στη λογική του κοινωνικού οφέλους και, αφετέρου, σε μορφές οργάνωσης της πολιτικής σφαίρας σε συμμετοχική και, κυρίως, σε άμεσα δημοκρατική βάση. Στο σημείο ακριβώς αυτό βρίσκεται και η κοινωνικοπολιτιστική ουσία μιας νέας προσέγγισης σε ό,τι αφορά τις σχέσεις εξουσίας, ανάπτυξης και περιβάλλοντος. Μία τέτοια προσέγγιση δεν επιτάσσει μόνο την προαγωγή νέων προτύπων ανάπτυξης και κατανώλιωσης αλλά και τη διαμόρφωση και προώθηση, ταυτόχρονα, νέων μορφών οργάνωσης του πολιτικού, οι οποίες θα διασφαλίζουν την άσκηση των κοινών από τους άμεσους παραγωγούς δίχως διαμεσολαβήσεις και εξαρτήσεις από επαγγελματίες της πολιτικής. Η στόχευση, όμως, αυτή προϋποθέτει την εξασφάλιση από τους άμεσους παραγωγούς τόσο της δυνατότητας να διαχειρίζονται οι ίδιοι το παραγόμενο οικονομικό πλεόνασμα όσο και την κατοχύρωση του ελεύθερου χρόνου τους από κάθε είδους εμπορευματοποίηση και εκμετάλλευση ώστε να τον διοχετεύουν στην απρόσκοπτη καλλιέργεια της προσωπικότητάς τους και την απαραίτητη ενασχόλησή τους με τα κοινά.

Η αξιοποίηση σε μια τέτοια κατεύθυνση των δυνατοτήτων που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία¹² καθώς και ο βαθμός ανάπτυξης του σημερινού ανθρώπου απαιτεί διαρθρωτικές αλλαγές και ρήξεις μεγάλης κλίμακας τόσο στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής και των θεσμών όσο και στο επίπεδο των νοοτροπιών και των συμπεριφορών.

Η κοινωνική αυτή ανάγκη έχει γίνει τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερα αισθητή. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε, παρά τα περιορισμένα αποτελέσματά της, και η Συνδιάσκεψη του Ρίο ντε Ιανέιρο, η οποία έδωσε τη δυνατότητα σε διάφορους ριζοσπαστικούς φορείς να θέσουν, σε αρκετά ουσιαστική βάση όπως θα δούμε αργότερα, το ζήτημα των σχέσεων ανθρώπου-φύσης. Παρεμβάσεις που συνάντησαν έντονες αντιδράσεις και προσκόμματα από τους εκπροσώπους των κατεστημένων συμφερόντων για να παρεμποδιστεί η λήψη δραστηρίων μέτρων που θα βοηθούσαν στην αποκατάσταση μιας κάποιας ισορροπίας ανάμεσα στις ανθρώπινες δραστηριότητες

και την προστασία της φύσης. Έτσι, για παράδειγμα, δεν είναι καθόλου τυχαίες οι διαφορές ανάμεσα στις χώρες του Βορρά και του Νότου αναφορικά με την προστασία της βιοποικιλότητας και την προστασία των δασών. Οι διαφορές, μάλιστα, αυτές εκδηλώθηκαν σε μια στιγμή κατά την οποία οι απόψεις Βραζιλιάνων και ξένων ερευνητών συνέπιπταν σχετικά με τους τρόπους προστασίας των δασών του Αμαζονίου όπως και με τα συμπεράσματα που συνάγονταν από την εμπειρία αυτή.

Στη συνειδητοποίηση των αναπτυξιακών και περιβαλλοντολογικών αυτών προβλημάτων σημαντικό, αλλά ανεπαρκές από πολλές απόψεις, βήμα αποτέλεσαν, αρχικά, η έκθεση Brundtland¹³ και, αργότερα, η Συνδιάσκεψη της Γης στο Ρίο.

Καθοριστικό, όμως, ρόλο στην αποσαφήνιση και τη συνειδητοποίηση των προβλημάτων αυτών, και ειδικότερα στη διαπλοκή τους με τα ζητήματα της τεχνολογίας και της εξουσίας, διαδραμάτισαν με τη δράση και τις θέσεις τους τα νέα ριζοσπαστικά κινήματα, συνεπικουρούμενα από προοδευτικούς επιστημονικούς κύκλους, έτσι, ώστε να αντιμετωπίσουμε τα θέματα αυτά¹⁴ σήμερα με πιο ουσιαστικό τρόπο.

2. Σχέσεις και διαπλοκές επιστήμης, ανάπτυξης, οικολογίας και εξουσίας

Από όσα προηγήθηκαν διαπιστώνεται ότι το κρίσιμο σημείο των ζητημάτων που θίξαμε βρίσκεται κυρίως στις σχέσεις και τις διαπλοκές που υπάρχουν μεταξύ επιστήμης, τεχνολογίας, ανάπτυξης, οικολογίας και εξουσίας. Σχέσεις και διαπλοκές στις οποίες απέφυγαν να αναφερθούν οι υποστηρικτές των κυρίαρχων δυνάμεων και αντιλήψεων στο κείμενό τους, που έγινε γνωστό ως Έκκληση της Χαϊδελβέργης¹⁵, και το οποίο είδε το φως της δημοσιότητας με την έναρξη των εργασιών της Συνδιάσκεψης του Ρίο.

Στη διακρίβυσή τους αυτή, οι υπογράφωντες την Έκκληση της Χαϊδελβέργης, μετατοπίζοντας το ζήτημα από την πραγματική του βάση το περιορίζουν ως πρόβλημα που αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στην επιστήμη και την τεχνολογία από τη μία και την μη ορθολογική οικολογία από την άλλη.

Πιο συγκεκριμένα στην αρχή της Έκκλησης της Χαϊδελβέργης παρατίθενται¹⁶ ορισμένες διακηρύξεις προθέσεων γενικού χαρακτήρα, όπως:

– Θέλησή μας είναι να συντελέσουμε πλήρως στη διαφύλαξη της κοινής μας κληρονομιάς που είναι η Γη.

– Αποδεχόμαστε πλήρως τους στόχους μιας επιστημονικής οικολογίας που θα επικεντρώνεται στην καταγραφή, τον έλεγχο και τη διαφύλαξη των φυσικών πόρων.

– Προθέσή μας είναι να επιβεβαιώσουμε την ευθύνη και το χρέος της επιστήμης έναντι της κοινωνίας.

– Επιστούμε την προσοχή όλων στην απόλυτη ανάγκη να βοηθήσουμε τις φτωχές χώρες να πετύχουν ένα μόνιμο επίπεδο ανάπτυξης που να βρίσκεται σε αρμονία με εκείνο του υπόλοιπου κόσμου.

Η ουσία, όμως, της Έκκλησης της Χαϊδελβέργης δεν βρίσκεται τόσο στις διακηρύξεις προθέσεων που προηγήθηκαν και τις οποίες, παρά το γενικό τους χαρακτήρα, δεν θα είχε κανείς αντίρρηση να προσυπογράψει. Αντίθετα σοβαρές επιφυλάξεις και ανησυχίες προκαλούνται από τον τρόπο, κυρίως, με τον οποίο προσεγγίζονται κρίσιμα ζητήματα που απασχολούν την παγκόσμια κοινότητα όπως φαίνεται καθαρά από τα παρακάτω χαρακτηριστικά σημεία της Έκκλησης:

– Εκφράζουμε την ανησυχία μας γιατί, στην αυγή του εικοστού πρώτου αιώνα, παρευρισκόμαστε στην ανάδυση μιας ανορθολογικής ιδεολογίας, η οποία, αντιτιθέμενη στην επιστημονική και βιομηχανική πρόοδο, βλέπτει την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

– Ζητούμε κατηγορηματικά όπως η καταγραφή, ο έλεγχος και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων να στηρίζονται σε επιστημονικά κριτήρια και όχι σε ανορθολογικές προκαταλήψεις.

– Προειδοποιούμε τις αρμόδιες για τις τύχες του κόσμου αρχές σχετικά με τις συνέπειες κάθε απόφασης στηριζόμενης σε ψευδοεπιστημονικά επιχειρήματα όπως και σε εσφαλμένα, ή ακατάλληλα, δεδομένα.

Η σκοπιμότητα των σημείων αυτών εγείρει ακόμη μεγαλύτερα ερωτηματικά αν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι υπογράφωντες την Έκκληση της Χαϊδελβέργης απηύθυναν το κείμενό τους απευθείας στους συμμετέχοντες στη Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για το περιβάλλον και την ανάπτυξη στο Ρίο ντε Ιανέιρο προέδρους και πρωθυπουργούς και όχι στους συνέδρους και τη διεθνή κοινή γνώμη. Αξίζει να επισημανθεί σχετικά ότι ανάμεσα στους υπογράφωντες την Έκκληση περιλαμβάνονται μέλη της Παπικής Ακαδημίας, μέλη της Ορθολογικής Ένωσης, διευθυντές των ερευνητικών εργαστηρίων κοσμητικής Christian Dior κ.ά. Πρέπει δε, να αναφερθεί ότι οι διευθύνοντες τις πολυεθνικές φαρμακευτικές εταιρείες, αν και ενθάρρυναν και χρηματοδότησαν το κείμενο αυτό, απέφυγαν, για ευνόητους λόγους, να το υπογράψουν¹⁷.

Σε ό,τι αφορά, ειδικότερα, την προβαλλόμενη, από τους υπογράφωντες την Έκκληση της Χαϊδελβέργης, θέση ότι οι δεσμευτικές για το μέλλον της ανθρωπότητας αποφάσεις πρέπει να βασίζονται στα δεδομένα της επιστήμης και όχι σε οικολογικούς παραλογισμούς¹⁸, θα μπορούσε εύκολα να αντιπαρατεθεί ότι οι αποφάσεις των διαχειριστών της εξου-

σίας σπανίως στηρίζονται σε επιστημονικά δεδομένα και κριτήρια και ακόμη σπανιότερα σε οικολογικά, πράγμα στο οποίο αποφεύγουν επιμελώς να τοποθετηθούν.

Είναι χαρακτηριστικό, σχετικά, ότι στην πρόσφατη Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τη χρήση χημικών και την προστασία του στρώματος του όζοντος στην ατμόσφαιρα¹⁹, που συνήλθε στη Βιέννη από τις 5 έως τις 7 Δεκεμβρίου 1995, συμφωνήθηκε οι αναπτυγμένες χώρες να σταματήσουν τη χρήση του βρωμιούχου μεθυλίου μέχρι το 2010 αφού προχωρήσουν σε μια πρώτη μείωσή του κατά 25% έως το 2001 και κατά 50% μέχρι το 2005. Οι δε αναπτυσσόμενες χώρες, που πρώτα το χρησιμοποιούσαν ελεύθερα, οφείλουν να παγώσουν έως το 2002 τη χρήση του στα επίπεδα της τριετίας 1995-1998. Η παραγωγή χλωροφθορανθράκων (CFC) θα απαγορευθεί πλήρως στις αναπτυγμένες χώρες από την 1 Ιανουαρίου 1996 και στις αναπτυσσόμενες το 2010. Όσον αφορά τους υδροχλωροφθοράνθρακες, υποκατάστατα πρώτης γενεάς και κατά είκοσι φορές λιγότερο επιβλαβείς απ' ότι οι CFC, θα απαγορευθούν στις αναπτυγμένες χώρες το 2020, ενώ στις αναπτυσσόμενες το 2016 θα παγώσουν στα επίπεδα του 2015.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι η διάρκεια ζωής του βρωμιούχου μεθυλίου στην στρατόσφαιρα είναι ένα με δύο χρόνια ενώ του χλωρίου των CFC και των HCFC πενήντα. Η χρήση δε, των τελευταίων είναι ευρύτατη σε όλον τον κόσμο σε αντίθεση με τον βρωμιούχο μεθυλίου που είναι περιορισμένη. Ειδικότερα ως προς το τελευταίο, η απαγόρευση του οποίου αποτέλεσε και το κύριο αντικείμενο της πρόσφατης διάσκεψης, πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι πρόκειται για ένα απολυμαντικό εδάφους που χρησιμοποιείται από τις μεσογειακές και τις τροπικές χώρες για την καταπολέμηση των παρασίτων και των ζιζανίων που αναπτύσσονται λόγω της ζέσης. Η παραγωγή δε, του βρωμιούχου μεθυλίου ανέρχεται συνολικά μόνο σε 70.000 τόνους. Συνεπώς, πρόκειται για προϊόν ζωτικής σημασίας για τη γεωργία των χωρών του Νότου και της Μεσογείου και ταυτόχρονα περιορισμένης, σχετικά, σημασίας για τη χημική βιομηχανία του Βορρά. Με βάση τα δεδομένα αυτά γίνεται αντιληπτή η αντίδραση των αναπτυσσόμενων χωρών, με επικεφαλής την Κίνα, την Ινδία και την Κένυα, στην απαγόρευση του απολυμαντικού αυτού, η οποία δεν θίγει παρά τα δικά τους συμφέροντα. Όπως δεν είναι καθόλου τυχαία και η υποστήριξη των χωρών αυτών από την Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία και Ελλάδα, γεγονός το οποίο προκάλεσε έντονες δυσαρέσκειες στους κόλπους της αντιπροσωπείας της Ε.Ε. Πρέπει να αναφερθεί, πάντως, ότι ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Κολομβία, από τους μεγάλους εξαγωγείς λουλουδιών, έκαναν γνωστό ότι έχουν αντικαταστήσει το βρωμιούχο μεθύλιο με άλλα απολυμαντικά σε συνδυασμό με τη χρήση φυσικών οργανικών λιπασμάτων, τη θέρμανση με ατμό, την επένδυση από αχυρόστρωμα στα χρησιμοποιούμενα πλαστικά κ.λπ.

Ανεξάρτητα, όμως, απ' όλα αυτά το πρόβλημα παραμένει.

Παρά τις αντιδράσεις μεγάλου τμήματος της διεθνούς κοινής γνώμης και πολλών προοδευτικών φορέων η ολότητα σχεδόν, των κυβερνήσεων ενώ αναγνωρίζει την ανάγκη να σταματήσει η παραγωγή προϊόντων, που η χρήση τους βλάπτει σοβαρά το στρώμα του όζοντος στην ατμόσφαιρα, όπως των χλωροφθορανθράκων και των υδροχλωροφθορανθράκων, κάτω από την πίεση ισχυρών βιομηχανικών συγκροτημάτων και άλλων οικονομικών συμφερόντων συνεχώς καθυστερούν, και ουσιστικά αναβάλλουν, την οριστική κατάργησή τους. Έτσι η Διάσκεψη της Βιέννης²⁰, αν και συνήλθε δέκα περίπου χρόνια μετά την πρώτη Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για την προστασία του στρώματος του όζοντος στην ατμόσφαιρα, δεν κατέληξε παρά μόνο σε περιορισμένης σημασίας αποτελέσματα.

Η αυξανόμενη ευαισθητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης απέναντι στα προβλήματα της ανάπτυξης, του περιβάλλοντος, των πολιτικών και πρακτικών των διαχειριστών της εξουσίας όπως και οι παρεμβάσεις των προοδευτικών φορέων και κινήματων, αλλά και των διεθνών οργανισμών, εξηγούν, σε μεγάλο βαθμό, και το διευρυνόμενο συνεχώς ενδιαφέρον των πολυεθνικών επιχειρήσεων για τις διεθνείς διασκέψεις και συναντήσεις και τις καταβαλλόμενες προσπάθειες από τις επιχειρήσεις αυτές να επηρεάσουν, και με αυτόνομο τρόπο και παρουσία²¹, τις εργασίες και τις αποφάσεις τους επειδή αυτές έχουν, πλέον, άμεσες επιπτώσεις στην παραγωγή, το κόστος, τη διάθεση και τη χρήση των προϊόντων τους.

Ενδεικτικά αναφέρουμε το γεγονός της στενής παρακολούθησης των εργασιών της Διάσκεψης του Ρίο ντε Ιανέιρο από εκπροσώπους του βιομηχανικού κόσμου και ειδικότερα των μέτρων που επρόκειτο να ληφθούν. Μέτρα τα οποία μπορούσαν να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στο κόστος παραγωγής, αλλά και στη δυνατότητα διάθεσης, πολλών προϊόντων σε περίπτωση που θα γίνονταν δεκτές ριζοσπαστικότερες εισηγήσεις. Η παρουσίαση της *Χάρτας των Βιομηχανών* κατά τη Συνάντηση της Γης στο Ρίο δεν είναι καθόλου τυχαίο γεγονός. Ούτε φυσικά στερείται σημασίας η δήλωση του γενικού γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών για τη Διάσκεψη του Ρίο, Maurice Strong, ότι «οι επιχειρήσεις οι οποίες προσχώρησαν στη Χάρτα των Βιομηχανών είναι η πρωτοπορία μιας γενεάς η οποία στρέφεται προς τη βιώσιμη ανάπτυξη»²². Με βάση τα δεδομένα αυτά οι αναφορές και οι αντιδράσεις των μη κυβερνητικών οργανώσεων στη χειραγώγηση από τα ιδιωτικά συμφέροντα των συζητήσεων και αποφάσεων της Διάσκεψης του Ο.Η.Ε. για την ανάπτυξη και το περιβάλλον

αποκτούν ξεχωριστή σημασία.

Δεν πρέπει, κατά συνέπεια, να διαφεύγει της προσοχής μας τόσο η διαδικασία όσο και το μέγεθος με τις οποίες οι μεγάλες επιχειρήσεις και τα πολυεθνικά συγκροτήματα ενσωματώνουν τον τελευταίο καιρό στις επιχειρηματικές τους λογικές και συμφέροντα τα περιβαλλοντολογικά προβλήματα που απασχολούν την ανθρωπότητα. Από την άποψη αυτή έγκαιρα η διεθνής οικολογική οργάνωση Greenpeace, στην προκαταρκτική της έκθεση για τη Διάσκεψη του Ρίο, κατήγγειλε το «πράσινο μακιγιάρισμα» μιας δεκάδας πολυεθνικών επιχειρήσεων²³.

Εκτός, όμως, από τις ραγδαία αυξανόμενες διαφημιστικές εκστρατείες των μεγάλων επιχειρήσεων υπέρ του περιβάλ-

λοντος και της οικολογίας, πολλές φορές, κυβερνητικά και επιχειρηματικά, μέτρα και αποφάσεις που μπορούν να φαίνονται, ή και να παρουσιάζονται, ως φιλοπεριβαλλοντολογικά έχουν συχνά αρνητικές επιπτώσεις στο οικοσύστημα. Έτσι, π.χ., η απαγόρευση, από τις κυβερνήσεις Κάρτερ και Ρήγκαν, ορισμένων αεροζόλ έδωσε, απλά, τη δυνατότητα στο πολυεθνικό συγκρότημα Du Pont de Nemours να προωθήσει άλλου τύπου αντίστοιχα προϊόντα, παρέχοντάς του, με τον τρόπο

αυτό, την ευκαιρία να αποκαταστήσει την κυριαρχία του στην αγορά²⁴.

Στο σημείο αυτό της ανάλυσής μας θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι, όπως είναι γνωστό, η τεχνική που χρησιμοποιείται κάθε φορά από την κοινωνία είναι συνάρτηση των δυνατοτήτων και των αναγκών της. Οι ανάγκες, όμως, καθορίζονται, με τη σειρά τους, από κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας και έχουν, στις σημερινές συνθήκες, καθαρά κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα και νοοτροπία. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονούμε ότι, όπως αναφέρει ο Laszlo Makkai, με την έλευσή του «ο καπιταλισμός δεν εφηύρε τίποτε καινούργιο, αλλά ελευθέρωσε την τεχνική από τα οικονομικά και κοινωνικά προσκόμματα χάρη στις τεράστιες επενδυτικές του ικανότητες και στην ακόρεστη όρεξή του να αναζητά και να βρίσκει νέες πηγές κέρδους.» Η κλασική εποχή του καπιταλισμού είναι ο καιρός του προσφιλούς για το κεφάλαιο γάμου που ενώνει τις επιχειρήσεις με την έρευνα και την παραγωγή. «Εξαφανίζονται τα προσευχητήρια και εμφανίζονται τα ερ-

γαστήρια», λέει ο Αϊνστάιν, «... Η σημερινή επιστημονικοτεχνική επανάσταση είναι τέκνο αυτού του γάμου»²⁵.

Από όσα έχουν εκτεθεί έως τώρα προκύπτει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην επιστήμη, την τεχνολογία, την ανάπτυξη, την οικολογία και την εξουσία είναι ιδιαίτερα σύνθετες διότι οι σχέσεις αυτές, εκτός από την κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική τους διάσταση, έχουν και την τεχνικοεπιστημονική τους πλευρά με τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που υφίστανται σε κάθε εποχή και κοινωνία²⁶. Έτσι η τάση των σημερινών εξουσιαστικών κέντρων να αποφεύγουν να λαμβάνουν, τουλάχιστον στο βαθμό που πρέπει, υπ' όψιν τους τα πραγματικά επιστημονικά, τεχνολογικά και οικολογικά δεδομένα, για λόγους κυρίως διασφάλισης των κατεστημένων συμφερόντων και αποφυγής της εισαγωγής νέων τεχνολογικών καινοτομιών που έχουν άμεσες επιπτώσεις στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας²⁷, όταν διαμορφώνουν και υλοποιούν τα προγράμματα και την πολιτική τους, ενισχύεται, και από τις διχογνωμίες, που υπάρχουν ανάμεσα στους ειδικούς επιστήμονες σε κεφαλαιώδη και κρίσιμα για την κοινωνία επιστημονικοτεχνικά και περιβαλλοντολογικά προβλήματα. Είναι γνωστές, λόγου χάρη, οι διαφορετικές γνώμες που διατυπώνονται ανάμεσα στους ερευνητές σχετικά με το φαινόμενο της *Caulerpa taxifolia* και τους τρόπους αντιμετώπισής του²⁸.

Διαπιστώνεται συνεπώς ότι η εξαιρετικά πολύπλοκη σχέση επιστήμης, τεχνολογίας, ανάπτυξης, οικολογίας και εξουσίας υπηρετείται και λειτουργεί πληρέστερα, και με μικρότερες συνέπειες για την κοινωνία, όταν οι συμμετοχικές δυνατότητες των πολιτών στη διαμόρφωση των στρατηγικών επιλογών όπως και στη διαδικασία λήψης και εκτέλεσης των αποφάσεων είναι σημαντικές και δεν παρεμποδίζονται, τόσο θεσμικά όσο και άτυπα, από τα διάφορα κατεστημένα συμφέροντα και πλέγματα εξουσίας.

Το κεντρικό αυτό, όμως, ζήτημα για τον προσανατολισμό και τη λειτουργία της σημερινής κοινωνίας θα μας απασχολήσει αργότερα. Προς το παρόν περιοριζόμαστε στην επισήμανση ότι τα επιστημονικά, τεχνικά, αναπτυξιακά και περιβαλλοντολογικά προβλήματα πρέπει να προσεγγίζονται, κυρίως, με κοινωνικά κριτήρια. Σε αντίθετη περίπτωση υπάρχει κίνδυνος κρίσιμα για την κοινωνία ζητήματα να διευθετούνται με αγοραία κριτήρια.

Το πρόβλημα των κοινωνικών κριτηρίων δεν σημαίνει, όπως υποστηρίζεται από τους οπαδούς των ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων, ότι παραμελείται η πλευρά του κόστους και της εκτίμησης της αποτελεσματικότητας των χρησιμοποιούμενων πόρων. Ο σωστός υπολογισμός, του κόστους και η σύγκρισή του με τα πραγματοποιούμενα αποτελέσματα επιβάλλεται να γίνεται πάντοτε, διότι συνδέεται με την επιδίωξη της πληρέστερης αξιοποίησης των πόρων που μία κοινωνία έχει στη διάθεσή της. Ιδιαίτερα πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας ότι *το σύστημα των αγοραίων τιμών δεν εσωτερικοποιεί το σύνολο των θυσιών που υφίσταται η κοινωνία για να*

παράγει τα αγαθά που έχει ανάγκη για την αναπαραγωγή και την ανάπτυξή της²⁹.

Είναι σαφές ότι στη λήψη αποφάσεων, που σχετίζονται με θέματα επιστήμης, τεχνολογίας, ανάπτυξης και περιβάλλοντος δεν υπεισέρχονται μόνον αξίες οικονομικές αλλά και αξίες ηθικές και κοινωνικές. Συνεπώς οι επιλογές και τα κριτήρια λήψης αποφάσεων, εάν θέλουμε να αποφεύγονται οι συνέπειες που προκαλούνται από το στηριζόμενο στην αγορά και το κέρδος κυρίαρχο πρότυπο παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης, θα πρέπει να προσανατολίζονται όλο και περισσότερο σε επιλογές και κριτήρια κοινωνικής αποδοτικότητας και οφέλους.

Ταυτόχρονα, γίνεται όλο και περισσότερο φανερό ότι η διαμόρφωση νέων τρόπων παραγωγής, κατανάλωσης και οργάνωσης της ζωής όπως και η αντιμετώπιση σε νέα βάση των σχέσεων κοινωνίας-φύσης πρέπει να βασίζεται πρωταρχικά στην καθιέρωση διαδικασιών άμεσης συμμετοχής των ιδίων των εργαζομένων στα κέντρα λήψης και υλοποίησης των αποφάσεων και να μην περιορίζεται και να εξαρτάται μόνον από ομάδες ειδικών και επαγγελματιών διαχειριστών της εξουσίας. Είναι αυτονόητο ότι η άμεση αυτή συμμετοχή, για να είναι αποτελεσματική και αποτρεπτική κάθε ενσωματικής τάσης ή προσπάθειας³⁰, θα πρέπει να στηρίζεται σε μορφές άμεσης δημοκρατίας ώστε να διασφαλίζεται η κυριαρχία των άμεσων παραγωγών και πολιτών.

Συνεπώς, η Έκκληση της Χαϊδελβέργης με την οποία οι υπογράφοντες ειδικοί επιστήμονες και τεχνικοί εκδήλωσαν, σε μια στιγμή που η παγκόσμια κοινότητα επιχειρούσε να χαράξει νέους δρόμους στα θέματα της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος, τους φόβους τους για την ανάδυση στην αυγή του 21ου αιώνα μιας «ανορθολογικής ιδεολογίας»³¹ δεν ήταν μόνον άστοχη αλλά και ανησυχητική, διότι ήρθε να αποτελέσει, μαζί με άλλες δυνάμεις και ενέργειες, αντίβαρο³² στις προσπάθειες θεσμοθέτησης κανόνων και μέτρων προστασίας του ανθρώπου και της φύσης από τις συνέπειες που προκαλεί ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης.

Η απάντηση, ωστόσο, στην Έκκληση της Χαϊδελβέργης και στην εμμονή σε απόψεις και τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων που είναι υπεύθυνοι για τα σημερινά κρίσιμα προβλήματα και αδιέξοδα δεν άργησε να έρθει. Η απάντηση δόθηκε, αμέσως, από τους ίδιους τους επιστήμονες και ερευνητές που συμμετείχαν στη Διάσκεψη του Ρίο και οι οποίοι διατύπωσαν με συγκροτημένο τρόπο τον αντίλογό τους σε κείμενο που έδωσαν στη δημοσιότητα³³. Ενέργεια ιδιαίτερα σημαντική γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, καταδεικνύει τόσο την ευαισθητοποίηση όσο και την ενεργητική συμμετοχή μεγάλου τμήματος της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας στην αντιμετώπιση και επίλυση, με νέο πνεύμα και τρόπο, κρίσιμων, για το παρόν και το μέλλον της ανθρωπότητας, επιστημονικών, τεχνολογικών, αναπτυξιακών, περιβαλλο-

ντολογικών και διαχειριστικών προβλημάτων.

3. Νέες αναζητήσεις και τάσεις

Στο απαντητικό τους κείμενο³⁴ οι παρευρισκόμενοι στη Διάσκεψη του Ρίο ντε Ιανέιρο για την ανάπτυξη και το περιβάλλον επιστήμονες και ερευνητές υπογράμμισαν κυρίως, ότι:

- Η έρευνα οφείλει να υπηρετεί την κοινωνία.
- Τα σύνθετα προβλήματα, όπως της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος, πρέπει να προσεγγίζονται αδογμάτιστα.
- Οι κοινωνικοπολιτικές επιλογές και αποφάσεις εμπίπτουν στη σφαίρα ευθύνης του κοινωνικού συνόλου και δεν αφορούν το ρόλο των επιστημόνων και των ειδικών.

Πιο αναλυτικά στο ενδιαφέρον αυτό κείμενο-απάντηση στην Έκκληση της Χαϊδελβέργης τονίζονταν τα εξής:

- Η κοινότητα των προβλημάτων από την επιδείνωση του περιβάλλοντος επιβάλλει τη συνεννόηση, τη συνεργασία και την αλληλοϋποστήριξη ανάμεσα σε όλα τα έθνη.
- Οι τοπικές επιπτώσεις από τις κλιματολογικές αλλαγές αποτελούν αντικείμενο κερδοσκοπίας και οι κερδοσκοπικές δραστηριότητες, με τη σειρά τους, επιταχύνουν την επιδείνωση του περιβάλλοντος και ειδικότερα της βιοποικιλότητας.
- Οι θεμελιώδεις κανόνες της επιστημονικής δεοντολογίας απαιτούν τη διάδοση των γνώσεων όπως και την ελεύθερη πρόσβαση όλων σε αυτές.
- Η επιστημονική έρευνα πρέπει να παρέχει όλα τα αναγκαία στοιχεία για τη λήψη ορθών αποφάσεων και να αποφεύγει να διατυπώνει βεβαιότητες όταν αυτό δεν δικαιολογείται από τα υφιστάμενα στοιχεία.
- Οι υπάρχουσες αβεβαιότητες, σχετικά με τους τρόπους ρύθμισης της βιοσφαίρας και τις αλληλεπιδράσεις ανθρωπινων δραστηριοτήτων και περιβάλλοντος, δεν πρέπει να συσκοτίζουν και να αποσιωπούν τα σημαντικά βήματα που έχουν γίνει στους τομείς αυτούς και τα οποία πρέπει να έρχονται σε γνώση της κοινής γνώμης και των αρμόδιων με τρόπο εύληπτο.
- Οι υφιστάμενες σοβαρές επιστημονικές διχογνωμίες και έριδες για τα θέματα της ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος οφείλουν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας δίχως αποκλεισμούς και αποσιωπήσεις.
- Τα αποτελέσματα των επιστημονικών ερευνών, και στην περίπτωση ακόμη που εγείρουν κάποιες ανησυχίες, να μην αγνοούνται από εκείνους που αποφασίζουν για τις τύχες του κόσμου. Ειδικότερα, μπροστά στην πολυπλοκότητα των προ-

βλημάτων, την επιδείνωση του περιβάλλοντος και τις ελπίδες που προκάλεσε η Διάσκεψη του Ρίο, δεν επιβάλλεται μόνο να αναγνωρίζεται η πραγματοποιούμενη ερευνητική προσπάθεια αλλά και να ενδυναμωθεί, κυρίως, η διεθνής συνεργασία με τη συμμετοχή τόσο εκπροσώπων του Βορρά όσο και αυτών του Νότου. Άλλωστε, μονάχα σε μια τέτοια βάση, μπορεί να γίνεται λόγος για διάδοση των γνώσεων και διεθνή αλληλεγγύη.

– Η αναζήτηση τρόπων ανάπτυξης, που να επιτρέπουν την ικανοποίηση των οικονομικών αναγκών και ταυτόχρονα να διαφυλάσσουν την ικανότητα αυτορύθμισης και προσαρμογής της βιοσφαίρας, πρέπει να αποτελεί αντικείμενο της συνεργασίας των λαών με τους ειδικούς.

– Οι νομικοί κανόνες τέλος, οι οποίοι επιβάλλεται να θεσπιστούν στον τομέα της βιοτεχνολογίας, είναι αναγκαίο να εξασφαλίζουν ισότιμη πρόσβαση, όλων των χωρών, στους πλουτοπαραγωγικούς πόρους και στις τεχνολογίες, που συνδέονται με την αξιοποίησή τους.

Με το σημαντικό αυτό κείμενό τους που κυκλοφόρησαν στην Παγκόσμια Διάσκεψη του Ρίο οι παρευρεθέντες στις εργασίες της επιστήμονες και ερευνητές κατέστησαν ανάγλυφη τη διαμορφούμενη νέα αντί-

ληψη στους κόλπους του επιστημονικού κόσμου αναφορικά με τις σχέσεις που πρέπει να υφίστανται ανάμεσα στην επιστήμη, την έρευνα, την κοινωνία, το περιβάλλον και την εξουσία. Αντίθετα, οι υπογράφωντες την Έκκληση της Χαϊδελβέργης, επιστήμονες και τεχνοκράτες, έδειξαν να παραγνωρίζουν τόσο τους κινδύνους οι οποίοι προκαλούνται από τη συντελούμενη, με βάση το πλέγμα κεφάλαιο-βιομηχανία-επιστήμη, βιομηχανική πρόοδο, όσο και το ότι τα αδιέξοδα, στα οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο πλανήτης μας σήμερα, οφείλονται στη γενίκευση των εμπορευματικών και χρηματιστικών σχέσεων όπως και στην επικρατούσα, και ενισχυόμενη διαρκώς, εμπορευματική αντίληψη περί προόδου. Δεν νομίζουμε ότι χρειάζεται να επικαλεστεί κανείς, προς ενίσχυση της προηγούμενης διαπίστωσης ούτε τους διευρυνόμενους συνεχώς κοινωνικούς αποκλεισμούς που οδηγούν σε αυξανόμενη φτώχεια και εξαθλίωση ούτε και τις μεγάλες καταστροφές που έχουν συμβεί όπως εκείνες του Σοβέζο, της Μποπάλ, του Τσερνομπίλ, της Γκουανταλαχάρας, τα ναυάγια μεγάλων πετρελαιοφόρων κ.ά.³⁵

Η κρίση που έχει ξεσπάσει στον κόσμο της επιστήμης και της τεχνολογίας τα τελευταία χρόνια πιστοποιεί τόσο την ανάγκη νέας θεώρησης και προσέγγισης των επιστημονικών και τεχνολογικών προβλημάτων όσο και της οργανικής ένταξης του κόσμου της επιστήμης και της τεχνολογίας στις σύγχρονες αναπτυξιακές, οικολογικές, κοινωνικές και πολιτικές αναζητήσεις για διεξοδο από την κρίση. Οι αναζητήσεις αυτές αντισταθμίζουν, έως ένα σημείο τουλάχιστον, και τις δημιουργούμενες απογοητεύσεις και αδιέξοδα, της επιστημονικής κοινότητας από την *επιταχυνόμενη μεταλλαγή της επιστήμης σε εμπορευματοποιούμενη τεχνοεπιστήμη*, η οποία, μαζί με τους επιστημονικούς θεσμούς, υποτάσσεται, μέσα από τους μηχανισμούς και τις λειτουργίες του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και συστήματος, όλο και περισσότερο στις ρυθμίσεις του πολιτικού και στους καταναγκασμούς της διεθνοποιούμενης οικονομίας της αγοράς³⁶.

Η σημερινή, όμως, δομική κρίση του συστήματος δημιουργεί τις προϋποθέσεις είτε της αναπροσαρμογής του στη βάση της εμπορευματικής και χρηματιστικής λογικής και της επιβολής μιας εικονικής ή, πιο σωστά, πλασματικής πραγματικότητας ως μέσου αποδοχής του συστήματος, είτε της μετάβασής του σε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα στη βάση ριζικών αλλαγών στην παραγωγική διάθρηση, τους θεσμούς και τις νοοτροπίες, που θα επιτρέπουν στους πολίτες-άμεσους παραγωγούς να καθορίζουν αυτοδύναμα τις τύχες τους.

Η πρώτη εκδοχή, διατηρώντας και ενισχύοντας το υπάρχον ατομικιστικό σύστημα, παρεμποδίζει την ανθρώπινη κοινωνία να αποφεύγει τις επαπειλούμενες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και οικολογικές καταστροφές στις οποίες οδηγούν οι αντινομίες του σημερινού πρότυπου ανάπτυξης, διανομής και κατανάλωσης. Το πρότυπο αυτό, εδραζόμενο στη λογική και τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δίνοντας *προτεραιότητα στις ανάγκες συσώρευσης του κεφαλαίου*, έτσι, όπως αυτές διαμορφώνονται σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, έχει ως αποτέλεσμα ο άνθρωπος παράγοντας από ιστορικό υποκείμενο να μετατρέπεται σε αντικείμενο της διαδικασίας αυτής. Ταυτόχρονα, οι πραγματοποιούμενες μεγάλες αλλαγές στο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας οδηγούν στη *δημιουργία ενός παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού παραγωγικού συστήματος με άμεσες και σοβαρές επιπτώσεις στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας*. Οι εξελίξεις αυτές αδυνατώντας να οδηγήσουν στη διαμόρφωση νέου τύπου σχέσεων παραγωγής και θεσμών, που να ανταποκρίνονται, αφενός, στο βαθμό ανάπτυξης της σύγχρονης τεχνολογίας και στη, δίχως ιστορικό προηγούμενο, αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και, αφετέρου, να εξασφαλίζουν την περαιτέρω ανάπτυξή τους προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, απολήγουν σε μια παρατεταμένη κοινωνική και οικολογική κρίση. Αποκορύφωμα της παρατεταμένης αυτής κρίσης είναι η συνεχής και συστηματική καταστροφή του φυσικού περιβάλ-

λοντος και πλούτου όπως και η απαξίωση του ίδιου του ανθρώπινου παράγοντα και της εργατικής του δύναμης.

Η αυξανόμενη συγκέντρωση του πλούτου στον κυρίαρχο κοινωνικά πόλο και της δυστυχίας στον κυριαρχούμενο, απόρροια της πλήρους επικράτησης και γενίκευσης των εμπορευματικών και χρηματιστικών σχέσεων καθώς και της κυριαρχίας του χρηματιστικού κεφαλαίου, κατέστησε περισσότερο ορατές και τις συνέπειες τις οποίες οι σχέσεις και η κυριαρχία αυτή συνεπάγονται για τη συνοχή της κοινωνίας και του οικοσυστήματος.

Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, το γεγονός ότι παρά τις επιπρόσθετες δυσκολίες που δημιουργούνται, από την επιβαλλόμενη από την άρχουσα τάξη και τα κυρίαρχα συμφέροντα *πλασματική πραγματικότητα*, στο να συνειδητοποιούνται τα προβλήματα και οι καταστάσεις αυτές καθώς και οι αιτίες τους, από τις εκμεταλλευόμενες και καταπιεζόμενες κοινωνικές τάξεις και στρώματα, *οι διεργασίες στο υπέδαφος της κοινωνίας και τα μεγάλα υπόγεια ρεύματα που σχηματίζονται και δεν ελέγχονται*³⁷, οδηγούν όλο και περισσότερους εργαζόμενους και πολίτες σε αμφισβήτηση τόσο του δεσπόμενου πρότυπου ανάπτυξης όσο και του νεοφιλελεύθερου τρόπου διαχείρισής του. Πρότυπο και διαχείριση που δεν υπονομεύουν μόνον την εργασία και τις κοινωνικές τους κατακτήσεις αλλά απειλούν και την ίδια την ανθρώπινη υπόστασή τους εξαιτίας της ανεργίας, της φτώχειας και των κοινωνικών αποκλεισμών που παράγουν σε συνεχώς διευρυνόμενη κλίμακα.

Από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαίες οι πρόσφατες παρατεταμένες κινητοποιήσεις των εργαζομένων και των φοιτητών στη Γαλλία κατά των επιχειρούμενων νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και αναδιαρθρώσεων στη χώρα αυτή. Ταυτόχρονα οι μαζικές, αυτές, αγωνιστικές κινητοποιήσεις σχετίζονται άμεσα τόσο με τις συνέπειες και τις αποδιορθώσεις, που προκαλούν η παγκοσμιοποίηση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και ο διεθνής ανταγωνισμός όσο και οι νεοφιλελεύθερες επιλογές του Maastricht, με τις οποίες η Ε.Ε. προσπαθεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τους καταναγκασμούς που επιβάλλει η διαδικασία αυτή³⁸.

Η μαζικότητα των παρατεταμένων κινητοποιήσεων των εργαζομένων και των φοιτητών στη διάρκεια του Γαλλικού Δεκέμβρη, καθώς και η αξιοσημείωτη αλληλεγγύη που επέδειξαν οι εργαζόμενοι του ιδιωτικού τομέα και άλλα κοινωνικά στρώματα, καταδεικνύουν την ευρύτερη ευαισθητοποίηση των μαζών απέναντι στις συνέπειες της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και της διαμόρφωσης ενός παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού παραγωγικού συστήματος. Οι ραγδαίες αλλαγές που σημειώνονται στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ως απόρροια της ανάπτυξης νέων τεχνολογιών, της κατακόρυφης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, εξαιτίας της νεοφιλελεύθερης και νεοσυντηρητικής αντιμετώπισης και διαχείρι-

σής τους, οδηγούν σε καταστάσεις με υψηλό κοινωνικό κόστος. Αλλαγές και καταστάσεις οι οποίες επιφέρουν σοβαρές διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές συμπεριφορές και πρακτικές, στην ταξική δομή και πάλι όπως και στη μορφή και το ρόλο του κράτους.

Η αποδιάρθρωση του φορντιστικού συστήματος οργάνωσης της παραγωγής και λειτουργίας των επιχειρήσεων καθώς και η εγκατάλειψη του κεϋνσιανού τύπου διαχείρισης της οικονομίας οδηγούν στην κατεδάφιση του Κράτους-Πρόνοιας, της δομημένης αγοράς εργασίας, των αναπτυγμένων δημόσιων υπηρεσιών, του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και περίθαλψης καθώς και στην εγκατάλειψη των συναινετικών κοινωνικών διαδικασιών και διαπραγματεύσεων, που είχαν καθιερωθεί³⁹.

Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι η έκρηξη της ανεργίας, η ένταση των κοινωνικών αποκλεισμών, η αποτέλματωση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων, η διεύρυνση των ανισοτήτων, η κρίση της κοινωνικής προστασίας, η επιδείνωση του περιβάλλοντος και η επιβολή της πλασματικής πραγματικότητας. Η συνειδητοποίηση των κρίσιμων αυτών προβλημάτων και, κυρίως, του γεγονότος της απόλυτης κυριαρχίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σ' ολόκληρο τον κόσμο ωθεί όλο και ευρύτερες μάζες εργαζομένων και πολιτών στο να θέτουν στο επίκεντρο των αναζητήσεων και των προβληματισμών τους το ζήτημα της υπέρβασης του τρόπου αυτού παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης⁴⁰ προς μία κοινωνία στην οποία, όπως γράφει ο André Gorz, «οι οικονομικές αξίες της αποτελεσματικότητας, της αποδοτικότητας, της ανταγωνιστικότητας θα έπαιναν να είναι κυρίαρχες και η οποία, αντί να βρίσκεται στη θέση του υπηρετή της οικονομίας, θα την έθετε στην υπηρεσία της για την ικανοποίηση των δικών της υπέρτατων σκοπών»⁴¹.

Η διεθνοποίηση της οικονομίας, ο υψηλός βαθμός ανάπτυξης της τεχνολογίας και της παραγωγικότητας της εργασίας σε συνδυασμό με την κρίση των δομών, των θεσμών και των αξιών του κυρίαρχου συστήματος και τα δημιουργούμενα κοινωνικά και ατομικά αδιέξοδα από τη λειτουργία του, επιτρέπουν τη μετάβαση σε νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνικής συγκρότησης γενικότερα. Με δεδομένον τον ανταγωνιστικό και εκμεταλλευτικό χαρακτήρα των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής, η προβληματική της παραγωγής απόλυτης και σχετικής υπεραξίας καθώς και των τρόπων επανιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος από τους ίδιους τους εργαζόμενους αποκτά κεντρική θέση στα πλαίσια

της διεξαγόμενης πάλης τους για απελευθέρωση από τους καταναγκασμούς και τα αδιέξοδα των σημερινών οικονομικών και κοινωνικών μορφών⁴².

Ο προσανατολισμός, συνεπώς, της αντιπαράθεσης και πάλης των εκμεταλλευόμενων και καταπιεζόμενων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων σε κατευθύνσεις, οι οποίες, αφενός, υπερβαίνουν το σημερινό πρότυπο συσσώρευσης του κεφαλαίου, παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος καθώς και τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής και, αφετέρου, δημιουργούν τις προϋποθέσεις καθιέρωσης σχέσεων και μορφών άμεσης δημοκρατίας και αυτοδιαχείρισης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, είναι περισσότερο από αναγκαίος, όχι μόνο, για να διασφαλιστεί η

απελευθερωτική πορεία της ανθρωπότητας, αλλά, και για να αποτραπεί η επαπειλούμενη κοινωνική και οικολογική καταστροφή της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Martine Barrère, «Rio contre Heidelberg», εφ. *Le Monde*, 17 Ιουνίου 1992.

2. Επίσης βλ. και Franck-Dominique Vivien, *Économie et écologie*, σειρά «Repères», εκδόσεις La Découverte, Παρίσι 1994, σ. 110, όπου αναφέρεται ότι «η “βιομηχανική επανάσταση” συνιστά, από πολλές απόψεις, τομή στην ιστορία των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση».

3. Πέρα από το κρίσιμο αυτό ζήτημα τίθεται και το κεφαλαιώδες ερώτημα του κατά πόσο η φύση πρέπει να γίνεται σεβαστή ως τέτοια και όχι μόνον ως περιβάλλον αναγκαίο για την επιβίωση του ανθρώπου. Στην περίπτωση της πρώτης εκδοχής είναι αυτονόητο ότι οφείλουμε να κάνουμε λόγο πρωταρχικά για τα δικαιώματα της φύσης εντός των οποίων πρέπει να εντάσσονται και τα δικαιώματα του ανθρώπου ως μερικότερη έκφρασή τους.

4. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Ηλία Νικολόπουλου, «Ανάπτυξη και περιβάλλον. Η συνάντηση της Γης και τα κρίσιμα προβλήματα της παγκόσμιας κοινότητας», π. *Μηνιαία Επιθεώρηση (Monthly Review)*, τχ. 57 (Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1992), σ. 43-61.

5. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις σχέσεις, που υφίστανται ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο και το περιβάλλον. Η συνειδητοποίηση, τα τελευταία χρόνια, της ύπαρξης των σχέσεων αυτών, καθώς και των επιπτώσεών τους, οδήγησε στη σύσταση, στα πλαίσια των διεθνών οργανισμών, ειδικών επιτροπών για τη διερεύνησή τους. Έτσι με την ευκαιρία της υπογραφής των συμφωνιών της GATT στο Μαράκες του Μαρόκου, στις 15 Απριλίου 1994, αποφασίστηκε η σύσταση διερευνητικής επιτροπής με σκοπό τη σύνταξη αναλυτικής έκθεσης που να διαπραγματεύεται την υφιστάμενη αλληλεπίδραση ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο και το περιβάλλον. Από την πρώτη στιγμή, όμως, των εργασιών της επιτροπής παρουσιάστηκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των υποστηρικτών της προ-

στασίας του περιβάλλοντος και των οπαδών των ελεύθερων διεθνών ανταλλαγών. Εξαιτίας δε, των αντιθέσεων αυτών οι εργασίες της επιτροπής αυτής προβλέπεται να είναι επίπονες και χρονοβόρες. Σχετικά βλ. και François David, *Les échanges commerciaux dans la nouvelle économie mondiale*, εκδόσεις P.U.F., Παρίσι 1994, σ. 198-205.

6. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Μανώλη Μαργαρά και Σάββα Τσιλένη, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου» και Παναγιώτη Γετίμη και Δημήτρη Οικονόμου, «Οικονομικές διαστάσεις της οικοδομικής δραστηριότητας στη δεκαετία του '50» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 599-619 και 593-598.

7. Για το περιεχόμενο της έννοιας «οικονομικό πλεόνασμα» όπως και για την θεωρητική και πρακτική του σημασία βλ. κυρίως, Charles Bettelheim, *Planification et croissance accélérée*, εκδόσεις François Maspero, Παρίσι 1970, σ. 57-67.

8. Βλ. Κώστα Σοφούλη, «Το σύστημα οικοδομήσεως με αντιπαροχή, μηχανισμός τεράστιας φοροδιαφυγής», π. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 5 (1980).

9. Περισσότερα για τα θέματα αυτά βλ. Δημήτρη Οικονόμου, «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα» και Θωμά Μαλούτα, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην (υπ)ανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας» στο *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Θωμάς Μαλούτας και Δημήτρης Οικονόμου, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 57-113 και 273-325 όπως και Παναγιώτη Γετίμη, *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα*, εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1989.

10. Βλ. Θανάση Λυτσογιάννη, «Ελάχιστα... φανατικοί!», εφ. *Τα Νέα*, 30 Οκτωβρίου 1992, όπου παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία από την έκθεση που υπέβαλε η Κομισιόν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η οποία αναφέρεται στην εφαρμογή του Κοινοτικού Δικαίου από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε.

11. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης Louis Althusser, *Sur la reproduction*, σειρά «Actuel Marx Confrontation», εκδόσεις P.U.F., Παρίσι 1995.

12. Για τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας βλ. Jean Lojkin, «De la révolution industrielle à la révolution informationnelle» στο *La crise du travail*, σειρά «Actuel Marx Confrontation», εκδόσεις P.U.F., Παρίσι 1995, σ. 35-48.

13. Η έκθεση Brundtland δημοσιεύθηκε το 1987 και ήταν προϊόν των εργασιών της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, που συγκροτήθηκε μετά από πρόταση της Γ.Σ. του Ο.Η.Ε., με πρόεδρο την πρωθυπουργό της Νορβηγίας Brundtland. Στο σημαντικό αυτό κείμενο, που είχε ως τίτλο *Το μέλλον όλων μας*, καταβαλλόταν προσπάθεια να αναλυθούν οι αιτίες των προβλημάτων που συνδέονται με την πληθυσμιακή αύξηση, την επιδείνωση του περιβάλλοντος και την ανυπαρξία ανάπτυξης σε πολλές χώρες. Στην έκθεση αυτή, αφενός, τονίζονταν οι κίνδυνοι τους οποίους διατρέχει η ανθρωπότητα από τη μη προώθηση ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου και, αφετέρου, εισαγόταν η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης. Σχετικά βλ. Jacques Véron, *Population et développement*, σειρά «Que sais-je?», εκδόσεις P.U.F., Παρίσι 1994, σ. 77-78 και 85-87.

14. Διεξοδική ανάλυση των θεμάτων αυτών βλ. René Dumont και Charlotte Paquet, *Misère et chômage. Liberalisme ou démocratie*, εκδόσεις Seuil, Παρίσι 1994, σ. 53-64.

15. Σχετικά βλ. Roger Cans, «Rigueur scientifique contre coquecirgues écologistes», εφ. *Le Monde*, 1 Ιουλίου 1992 και Jean-Marc Lévy-Leblond, «Le pavé de Heidelberg: Scientisme contre écologie», εφ. *Le Monde diplomatique*, Αύγουστος 1992. Η Έκκληση της Χαϊδελβέργης υπογράφηκε από 264 επιστήμονες, τεχνικούς και διανοούμενους ανάμεσα στους οποίους οι 52 είναι βραβευμένοι με Νόμπελ.

16. Στο ίδιο.

17. Στο ίδιο.

18. Βλ. R. Cans, «Rigueur scientifique...», ό.π.

19. Λεπτομέρειες για τη Διάσκεψη αυτή βλ. Roger Cans, «Pour protéger la couche d' ozone, l' usage du bromure de méthyle sera interdit en 2010», εφ. *Le Monde*, 9 Δεκεμβρίου 1995, όπου παρατίθενται ιδιαίτερα χρήσιμα στοιχεία για τις αντιθέσεις συμφερόντων που σημειώθηκαν στη διάρκεια της.

20. Η υπηρεσία του Ο.Η.Ε. «Πρόγραμμα για το Περιβάλλον» ανακοίνωσε ότι στη Διάσκεψη συμμετείχαν 10 κυβερνήσεις και ότι συμφώνησαν σε νέες δεσμεύσεις για τις εκπομπές χημικών, ενισχύοντας το πρωτόκολλο που υπογράφηκε στο Μόντρεαλ το 1987, για την προστασία της ασπίδας του όζοντος στην ατμόσφαιρα. Αντίθετα η Greenpeace κάνει λόγο για πλήρη αποτυχία της Διάσκεψης του Ο.Η.Ε. για τη χρήση χημικών και καταγγέλλει ότι η συμφωνία έγινε με βάση τις χειρότερες προτάσεις που υποβλήθηκαν στη Διάσκεψη αυτή. Σχετικά βλ. R. Cans, «Pour protéger la couche d' ozone...», ό.π. και «Καμία πρόοδος στη Διάσκεψη για τα χημικά», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 9 Δεκεμβρίου 1995.

21. Το ζήτημα αυτό είναι περισσότερο σύνθετο και, ταυτόχρονα, ιδιαίτερα σημαντικό γιατί συνδέεται με τη διαδικασία παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και τη βαθμιαία συγκρότηση ενός παγκόσμιου παραγωγικού συστήματος. Στη διαδικασία αυτή ο ρόλος των άμεσων διεθνών επενδύσεων με κύριο φορέα πραγματοποίησής τους τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, σε μια στιγμή που τα κράτη-έθνη ακολουθούν φθίνουσα πορεία διαχεόμενα σε ευρύτερες περιφερειακές ενότητες (Ε.Ε., NAFTA κ.ά.), είναι καθοριστικός. Ενδεικτικά βλ. Bernadette Madeuf και Charles-Albert Michalel, «Για μια νέα προσέγγιση της διεθνούς οικονομίας» στο Τάσος Γιαννίσης (επιμ.), *Βορράς-Νότος και διεθνής οικονομική τάξη*, τ. Β', εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 43-71· François Chesnais, *La mondialisation du capital*, εκδόσεις Syros, Παρίσι 1994, σ. 14-67· Michel Beaud, «A partir de l' économie mondiale: esquisse d' une analyse du système - monde» και Kostas Vergopoulos, «Le nouveau système - monde» στο *Le nouveau système du monde*, σειρά «Actuel Marx Confrontation», εκδόσεις P.U.F., Παρίσι 1994, σ. 73-88 και 105-122· Samir Amin, «Mondialisation et accumulation» στο *Mondialisation et accumulation*, εκδόσεις L' Harmattan, Παρίσι 1993, σ. 9-45 και 345-366· Charles-Albert Michalel, «Ou en est la notion d' économie mondiale?», Marc Humbert, «Le concept de système industriel mondial» και Gérard Lafay, «Nations et entreprises dans l' économie mondiale» στο *Investissement international et dynamique de l' économie mondiale*, εκδόσεις Economica, Παρίσι 1990, σ. 13-34, 35-60 και 61-69· Pierre Jacquemot, *La firme multinationale: Une introduction économique*, εκδόσεις Economica, Παρίσι 1990, σ. 9-40 και 245-269· Wladimir Andreff, *Les multinationales globales*, σειρά «Repères», εκδόσεις La Découverte, Παρίσι 1996, σ. 7-64 και 77-93.

22. Βλ. Denis Hautin-Guiraut, «Les industriels saisis par l' écologie», εφ. *Le Monde*, 8 Ιουνίου 1992.

23. Στο ίδιο. Οι παρεμβάσεις αυτές των πολυεθνικών επιχειρήσεων αποτελούν νέο στοιχείο της στρατηγικής τους και έχουν σοβαρές επιπτώσεις στις λαμβανόμενες αποφάσεις στις διεθνείς διασκέψεις λόγω του ειδικού βάρους των εταιρειών αυτών στους κόλπους της παγκόσμιας οικονομίας και της δυνατότητάς τους να επηρεάζουν και, συχνά, να ελέγχουν τους διεθνείς οργανισμούς.

24. Σχετικά βλ. R. Cans, «Rigueur scientifique...», ό.π.

25. Βλ. Laszlo Makkai, «Τεχνική, επιστήμη και κοινωνία» στο Fernand Braudel, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, μετάφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 133.

26. Επίσης βλ. L. Makkai, ό.π., σελ. 130 και 131, όπου παραθέτοντας τη διαπίστωση του F. Braudel ότι «κάθε νέα οικονομική ή κοινωνική ώθηση έχει την τεχνική της υποστήριξη» τονίζει ότι, πάντοτε, πρέπει να αναζητούμε «τις καταβολές των προσκομιμάτων που ανακόπτουν ή επιβρα-

δύνουν την πρόοδο».

27. Ενδεικτικά βλ. Α. Μπράουν, Κ. Φλάβιν, Σ. Πόστελ, *Οικολογική κρίση και βιώσιμη κοινωνία*, μετάφρ. Λήδα Βλάχου, Μυρτώ Μπολάτα, επιμ. Γιώργος Καραμπελιάς, Εναλλακτικές Εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1991, όπου στις σ. 11-12, αναφέρεται: «Για παράδειγμα, η μείωση της παραγωγής αυτοκινήτων και προϊόντων μιας χρήσης οδηγεί αυτόματα σε μείωση της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας. Έτσι η ανεργία θα ανέβει σε δυσθεώρητα ύψη είτε θα πρέπει να εφαρμοστεί ένα σύστημα μοιράσματος της εργασίας και ριζικής μείωσης των ωρών δουλειάς. Έτσι όμως καταρρέει η αντικειμενική βάση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (...). Κατ' αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατή η επέκταση των εκπαιδευτικών διαδικασιών σε όλους τους πολίτες και κατά συνέπεια η αυτοδιαχειριζόμενη παραγωγή μπορεί να γίνει πραγματικότητα. Προς μια τέτοια κατεύθυνση συμβάλλουν και πολλές άλλες εξελίξεις. Η αποκέντρωση της ενεργειακής βάσης μέσω της ηλιακής ενέργειας και η δημιουργία αποκεντρωμένων μονάδων παραγωγής συντείνουν σε μια πιο αυτόνομη και αυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία». Η υπογράμμιση είναι δική μας.

28. Στοιχεία για το τροπικό αυτό φύκι και τους περιβαλλοντολογικούς κινδύνους που εγκυμονεί όπως και για τις διχογνωμίες γύρω από τους τρόπους αντιμετώπισής του, βλ. Βασίλη Παπακριβόπουλου, «Ο πράσινος καρχήνος της Μεσογείου», π. *Νέα Οικολογία*, τχ. 93-94 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992), σ. 14.

29. Σχετικά βλ. και Δ. Καράγιωργα, *Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, εκδόσεις Παπαζήσης, 1979, σ. 191 κ.εξ., όπου επίσης τονίζει, σ. 192, ότι το πρόβλημα αυτό «είναι ένα από τα οξύτερα προβλήματα της εποχής μας που αναζητεί λύση».

30. Επίσης βλ. Ηλία Νικολόπουλου, «Συνδιαχείριση. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία επικεφαλής στον αγώνα για ενσωμάτωση των εργαζομένων στο σύστημα», π. *Αγωνιστής*, τχ. 34 (Ιούνιος-Ιούλιος 1976), σ. 6-8.

31. Σχετικά βλ. Μ. Barrère, «Rio contre Heidelberg...», ό.π., J.-M. Lévy-Leblond, «Le pavé de Heidelberg...», ό.π. και J. Véron, *Population et développement*, ό.π., σ. 87-88.

32. Δικαιολογημένα οι R. Dumont και Ch. Paquet, *Misère et chômage...*, ό.π., σ. 67, γράφουν ότι στη Διάσκεψη του Ρίο ο φιλελευθερισμός εκπροσωπήθηκε ευρύτατα από τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα και τους ιθύνοντες των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίοι, παραμονές της Διάσκεψης, πέτυχαν να υπογραφεί από ένα ορισμένο αριθμό επισημώνων και τεχνικών, ανάμεσα στους οποίους και βραβευμένοι με Νόμπελ, ένα μανιφέστο, αποκαλούμενο Έκκληση της Χαϊδελβέργης, που είναι, το λιγότερο, συζητησιμο.

33. Βλ. επίσης M. Barrère, «Rio contre Heidelberg...», ό.π.

34. Βλ. «Eviter tout dogmatisme», εφ. *Le Monde*, 17 Ιουνίου 1992, όπου παρατίθεται ολόκληρο το κείμενο-απάντηση στην Έκκληση της Χαϊδελβέργης.

35. Σχετικά βλ. και Ignacio Ramonet, «La foudre et le ciel», εφ. *Le Monde diplomatique*, Ιούλιος 1992.

36. Επίσης βλ. J.-M. Lévy-Leblond, «Le pavé de Heidelberg...», ό.π.

37. Όπως γράφει ο Edgar Morin, (*Αφήνοντας τον εικοστό αιώνα*, μετάφρ. Α. Φιλιππίδης, πρόλογος Σπύλιος Παπασηλιόπουλος, έκδ. β', εκδόσεις Ροές, Αθήνα 1987, σ. 38), στη Γαλλία «όταν ξέσπασαν τα γεγονότα του Μάη του 1968, καμία εφημερίδα δε διέθετε πηγές εκεί όπου γίνονταν τα γεγονότα, εκεί που σφυρηλατιόταν η δράση, δηλαδή στις περιθωριακές επαναστατικές "ομαδιούλες" των φοιτητών (...). Στα εργοστάσια, στις επιχειρήσεις, στα γραφεία, στο υπέδαφος της κοινωνίας, η πληροφορόρηση δε διαθέτει κάποιο νευρώδες δίκτυο (και είναι εν μέρει αυτή τη ζώνη τον σκοταδιού που κάλυψε δημοσιογραφικά η *Liberation*) και μόνο ύστερα από σποραδικές έρευνες εδώ κι εκεί μαθαίνουμε ή νομίζουμε ότι μαθαίνουμε τι συμβαίνει.» Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

38. Σχετικά βλ. τις καταποπιστικές ανταποκρίσεις και αναλύσεις του Στάθη Κουβελάκη, «Η πρώτη εξέγερση εναντίον του Μάιαστριχτ» και

«Γαλλικός Δεκέμβρης: Ένας πρώτος απολογισμός», εφ. *Η Εποχή*, 10 και 24 Δεκεμβρίου 1995, όπως και του ίδιου, «Η διανοήση στο πλευρό του Κράτους», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 9 Δεκεμβρίου 1995. Επίσης βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Eric Izraelewicz, «Première révolte contre la mondialisation», εφ. *Le Monde*, 7 Δεκεμβρίου 1995, όπου επισημαίνεται ότι «το διαζύγιο ανάμεσα στις ιθύνουσες τάξεις και τους πληθυσμούς των βιομηχανικών χωρών αποτελεί πλέον κοινό γνώρισμα», καθώς και την ανάλυση του Bernard Cassen, «Quand la société dit "non"», *Le Monde diplomatique*, Ιανουάριος 1996, στην οποία τονίζεται ότι ποτέ κοινωνικό κίνημα, από το 1968 και μετά, δεν προκάλεσε τόσες απόπειρες ερμηνείας, ιχνηλάτησης της κατεύθυνσής του και αποσαφήνισης των λανθανουσών τάσεών του.

39. Για την κρίση τόσο της φορντιστικής οργάνωσης της παραγωγής και της κενύσιανης διαχείρισης της οικονομίας όσο και του Κράτους-Πρόνοιας βλ., κυρίως, Werner Bonefeld και John Holloway (επιμέλ.), *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή. Μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*, μετάφρ. Γιώργος Αντωνίου, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1993, όπου υπάρχουν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις των θεμάτων αυτών. Επίσης βλ. Benjamin Coriat, «Les métamorphoses de la division du travail dans la crise contemporaine: l'implication et ses modèles» στο *La crise du travail*, ό.π., σ. 52-69.

40. Επίσης βλ. Ignacio Ramonet, «L'espoir», εφ. *Le Monde diplomatique*, Ιανουάριος 1996, όπου τονίζει πως η μεγάλη γαλλική εξέγερση του Δεκέμβρη 1995 εκφράζει τόσο την αντίθεση στο κυρίαρχο κοινωνικό μοντέλο όσο και τη δυνατότητα να τεθεί τέρμα σε μια από τις πιο αντιδραστικές περιόδους της σύγχρονης ιστορίας.

41. Βλ. André Gorz, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, μετάφρ. Στάθης Μπάλιας, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993, σ. 14, όπου, επίσης, αναφέρει, σ. 15, ότι δεν είναι επιτρεπτό να ξεχνάμε πως οι κοινωνίες μας είναι καπιταλιστικές κοινωνίες και πως ο σοσιαλισμός ορίζεται αναγκαστικά «μέσα από την αντίθεσή του με τον καπιταλισμό, δηλαδή ως ριζική κριτική κοινωνικών μορφών στις οποίες ο συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων, οι διαδικασίες των αποφάσεων, οι τεχνικές, η εργασία, ο πολιτισμός της καθημερινής ζωής, τα πρότυπα κατανάλωσης και ανάπτυξης έχουν σφραγιστεί από μια φροντίδα για τη μεγαλύτερη δυνατή απόδοση.»

42. Επίσης βλ. Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Κρίση θεωρίας στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες» στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή...*, ό.π., σ. 270 και 280.